

AGRARNI ODNOSI I POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA U BJELOVARSKO-KRIŽEVA KOJ ŽUPANIJI KRAJEM 19. I PO ETKOM 20. STOLJE A

Prof. dr. sc. MILIVOJ RE EP
Prof. dr. sc. MIROSLAV ŽUGAJ
Mr. sc. KSENIJA VUKOVI

Sveu ilište u Zagrebu
Fakultet organizacije i informatike Varaždin
Pavlinska 2, HR - 42000 Varaždin

Izvorni znanstveni lanak
Original scientific paper

Primljeno/*Recieved*: 12.12.2005.
Prihva eno/*Accepted*: 29.12.2005.

U tekstu se analiziraju odnosi i agrarna proizvodnja u Bjelovarsko-križeva koj županiji na prijelazu iz 19. u 20. stolje e. Mogu e je ustanoviti da se udio agrarnog stanovništva u ukupnom stanovništvu zadržao u okviru prosjeka Hrvatske i Slavonije bez obzira na neka manja odstupanja što govori da je rije o regiji s izrazitom agrarnom strukturom. Posjedovna struktura kao i u itavoj Hrvatskoj i Slavoniji pokazala je nepovoljne odnose obzirom na zastupljenost najve eg dijela sitnih i srednjih gospodarstva do 20 jutara. Cjelokupna proizvodnja ratarstva, vinogradarstva i sto arstva bila je na nivou tadašnjih elemenata potrebnih za brži razvoj. Temeljem svega iznesenog može se ocijeniti da je Bjelovarsko-križeva ka županija imala gotovo sve karakteristike i tendencije koje nisu bitno odudarale od prosjeka Hrvatske i Slavonije, odnosno da je time pokazivala sve karakteristike gospodarske nerazvijenog podru ja u srednjoeuropskom kontekstu.

Ključne rije i: agrarna proizvodnja, Bjelovarsko-križeva ka županija, agrarni odnosi

1. DRUŠTVENE I GOSPODARSKE PRILIKE

Druga polovica 19. stolje a karakteristi na je po zna ajnim društvenim odnosno gospodarskim promjenama. Ukinu em kmetstva stvoren je pravni okvir za nastanak i razvoj kapitalizma iako su se procesi tranzicije iz feudalizma u kapitalizam odvijali vrlo sporo. Poljoprivredna proizvodnja kao najzna ajnija grana narodnog gospodarstva bila je u tom vremenu optere ena raskidanjem starih i stvaranjem novih odnosa, što se odvijalo u itavom promatranom razdoblju, tj. drugoj polovici 19. i po etkom 20. stolje a. Za tako spori prodor tržišne privrede razlog leži u nedostatku itavog niza elemenata, kao npr. slabost kreditnog kapitala u Hrvatskoj i Slavoniji, ime on nije mogao odigrati onu ulogu koju je odigrao u Austriji i Ugarskoj u procesu koncentracije proizvodnje i stvaranje brojnih industrijskih poduze a. Posebno se nepovoljno odrazilo na gospodarski život zaklju enje Hrvatsko-ugarske nagodbe. Taj zakonski lanak iz 1868. godine, iako mijenjan (mada ne suštinski) i nadopunjavao 1873., 1880., 1881., 1891. i 1906. godine vezao je hrvatsko-slavonsku privredu za Ma arsku do 1918. godine.

Posebno se mora naglasiti da se u navedenom razdoblju održavaju zna ajne promjene u

administrativno-upravnom smislu. Kona no je skinuto s dnevnog reda pitanje cjelokupnosti teritorija Hrvatske i Slavonije. Naime, poznato je da je nakon dugogodišnjih odga anja 1873. godine ukinuta Vojna krajina, no do 1881. godine ona je ostala kao «Krajiško podru je» na elu s Krajiškom zemaljskom vladom u Zagrebu. Tek 1881. godine cijeli teritorij bivše Vojne krajine prisjedinjuje se Provincijalu ime je cjelokupni teritorij Hrvatske i Slavonije došao pod upravu bana i Sabora, te je kona no 1886. godine podijeljen u 8 županija: Li ko-krbavsku, Modruško-rije ku, Zagreba ku, Varaždinsku, Bjelovarsko-križeva ku, Požešku, Viroviti ku i Srijemsku.

Bjelovarsko-križeva ka županija smjestila se u sjevernom dijelu Hrvatske i Slavonije. Grani ila je na sjeverozapadu s Varaždinskom županijom, zapadu sa Zagreba kom županijom, istoku s Viroviti kom i Požeškom županijom, a na sjeveru s Ugarskom. U sastavu Bjelovarsko-križeva ke županije nalazili su se kotarevi: Bjelovar, azma, Garešnica, ur evac, Grubišno polje, Koprivnica, Kutina i Križevci te gradovi Bjelovar, Koprivnica i Križevci, a cjelokupna županija obuhva ala je 1905. godine ukupnu površinu od 5050,12 km², što je predstavljalo 11,9% ukupne površine teritorija Hrvatske i Slavonije, te je po tom pokazatelju

Bjelovarsko-križeva ka županija bila etvrta iza Zagreba ke, Srijemske i Li ko-krbavske županije.

2. STANOVNIŠTVO

Želimo li pravilno ocijeniti potencijal nekog podru ja, moramo svakako razmotriti i osnovne demografske karakteristike. Popisi stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji, tzv. *Jozefski popisi* obavljani su još u 18. stolje u i to odvojeno za Vojnu krajinu i Provincijal. Od 1870. godine po inju redovito svakih 10 godina do zaklju no 1910. godine. Kako je ukinuta Vojna krajina i prisjedinjena Provincijalu od 1880. godine, popisi se obavljaju istovremeno za itavo podru je Hrvatske i Slavonije. Prema tim popisima za Bjelovarsko-križeva ku županiju utvr en je sljede i broj stanovnika:

Godina	Broj stanovnika	Promjena (+, -)	
			Indeks
1880.	220.836	-	100
1890.	267.701	+ 46.865	121
1900.	302.362	+ 34.661	113
1910.	331.385	+ 29.023	110

Izvor: Statisti ki godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I., 1905., Zagreb, 1913., str. 4; II., 1910., Zagreb, 1917., str. 9.

U promatranom razdoblju stanovništvo Bjelovarsko-križeva ke županije poraslo je za ukupno 110.549 stanovnika, a po broju stanovnika ona je bila tre a županija iza Zagreba ke i Srijemske županije. Stanovništvo Bjelovarsko-križeva ke županije inilo je od 11,7% 1880. do 12,5% 1910. godine ukupnog stanovništva Hrvatske i Slavonije, odnosno vidi se da u strukturi ukupnog stanovništva raste zna aj stanovništva Bjelovarsko-križeva ke županije.

Godine 1910. gusto a stanovnika iznosila je 66 stanovnika na 1 km², što je bilo nešto iznad prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iste godine iznosio 62 stanovnika na 1 km². Takvu gusto u imala je npr. Ugarska (65 stanovnika/1 km²), dok su austrijske zemlje imale 95 stanovnika na 1 km², što zna i da je Bjelovarsko-križeva ka županija spadala me u rje e naseljena podru ja, što uostalom vrijedi i za cijelu Hrvatsku i Slavoniju.

Kao najop enitiji pokazatelj nivoa razvoja može se uzeti u eš e nepismenih stanovnika u ukupnom stanovništvu jer je dokazano da postoji vrlo uska veza izme u nivoa obrazovanja i nivoa razvoja (Stipeti 1969: 339-345). Prema navedenim

popisima u razdoblju od 1880.-1910. godine u Bjelovarsko-križeva koj županiji bio je sljede i broj nepismenih stanovnika, odnosno postotak nepismenih u ukupnom broju stanovništva:

Godina	Ukupno stanovništvo iznad 5 godina	Stanovništvo iznad 5 godina			
		Pismenih	%	Nepismenih	%
1880.	182.424	52.620	28,8	129.804	71,2
1890.	226.006	86.254	38,2	139.752	61,8
1900.	258.531	134.220	51,9	124.311	48,1
1910.*	285.768	169.618	59,4	116.150	40,6

Izvor: Statisti ki godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I., 1905., Zagreb, 1913., str. 40-41; II., 1910., Zagreb, 1917., str. 60-61.

* U podacima za 1910. godinu navedeno je stanovništvo iznad 6 godina starosti.

Navedeni pokazatelji za Bjelovarsko-križeva ku županiju, koji se kre u od 28,8% do 59,4% pismenih, odnosno 71,2% do 40,6% nepismenih nešto su iznad prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji iznosi 24,3% do 52,6% pismenih, odnosno 75,7% do 47,4% nepismenih. Bez obzira na tu injenicu može se konstatirati da u zemlji gdje elementarnu naobrazbu nema preko 40% stanovnika iznad 5 odnosno 6 godina ne može biti govora o zna ajnijem nivou razvijenosti poljoprivredne proizvodnje, odnosno cjelokupnog gospodarstva.

Kao drugi pokazatelj razine razvijenosti mogu se uzeti podaci o broju poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu, odnosno aktivnih poljoprivrednika u ukupnom radnom kontingentu. Prema podacima iz popisa 1890. i 1900. godine u Bjelovarsko-križeva koj županiji utvr ene su sljede e veli ine:

	1890.	1900.
1. Ukupno stanovništvo	267.701	302.362
- živi od poljoprivrede	239.544	268.559
%	89,0	88,8
- živi od rudarstva, talioništva i obrtne industrije	16.596	18.032
%	6,2	6,0
2. Ukupno aktivno stanovništvo	138.596	174.450
- aktivnih poljoprivrednika	124.301	157.572
%	90,0	90,0
- aktivnih u rudarstvu, talioništvu i obrtnoj industriji	7.727	8.269
%	5,6	4,7

Izvor: Statisti ki godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I., str. 90-91.

Ovi podaci pokazuju da je 1890. i 1900. godine struktura stanovništva u Bjelovarsko-križeva koj županiji prema zaposlenosti vrlo nepovoljna jer gotovo 90% stanovništva živi od poljoprivrede, a toliko je u eš e i aktivnih poljoprivrednika u ukupnom radnom kontingentu, dok od nepoljoprivredne proizvodnje¹ živi oko 6% ukupnog stanovništva. Izvanpoljoprivrednom proizvodnjom bavilo se 5,6% odnosno 4,7% ukupnog radnog kontingenta. U 10-godišnjem razdoblju, tj. od 1890.-1900. nisu se desile nikakve zna ajnije promjene koje bi dovele do bitnih pomaka u strukturi radnog gospodarstva Bjelovarsko-križeva ke županije. Ovakva struktura bila je nepovoljnija u odnosu na prosjek za Hrvatsku i Slavoniju gdje je od poljoprivredne proizvodnje živjelo 85%, a toliko je bilo i u eš e poljoprivrednika u ukupnoj radnoj snazi. Od nepoljoprivrednih djelatnosti živjelo je, odnosno njima se bavilo 7,5 – 8% stanovništva.

Ovi podaci ukazuju da, ako se Hrvatska i Slavonija mogu ocijeniti kao izrazite agrarne zemlje s vrlo slabo izgra enim nepoljoprivrednim djelatnostima², onda se ova ocjena može još ja e odnositi na Bjelovarsko-križeva ku županiju.³

Od 1890. do 1910. godine došlo je do malih pomaka tako da je prema popisu iz 1910. godine utvr eno u eš e poljoprivrednog stanovništva u visini od 86,5%, a aktivnih poljoprivrednika u visini od 86%. Od nepoljoprivredne proizvodnje živjelo je odnosno njome se bavilo nešto preko 7% stanovništva, odnosno radno aktivnog stanovništva.

Iako je u odnosu na prethodno razdoblje došlo do manjih promjena, tj. relativnog smanjenja poljoprivrednog stanovništva, odnosno aktivnih

poljoprivrednika, ipak su te promjene toliko bezna ajne da ne možemo govoriti o bitnim promjenama u strukturi gospodarstva Bjelovarsko-križeva ke županije, a ta ocjena može se primijeniti i na cjelokupno gospodarstvo u Hrvatskoj i Slavoniji.⁴

3. POSJEDOVNI ODNOSI

Želimo li ste i predodžbu o situaciji u poljoprivrednoj proizvodnji, jedan od zna ajnih pokazatelja jest i posjedovna struktura, iako se može napomenuti da se promatranjem samo posjedovne strukture ne može ste i i potpuno to na slika stanja pojedinih grupa posjeda.⁵

Razdoblje koje prethodi promatranom karakteriziraju zna ajne promjene u proizvodnim odnosima. Konkretno u poljoprivrednoj proizvodnji radi se o raskidanju feudalnih odnosa i prodiranju kapitalizma u poljoprivredu. Kako je seljaštvo iz tih procesa dolazilo uglavnom do manjih površina zemlje, teško se konsolidiralo u novim uvjetima, što je rezultiralo u daljnjem smanjenju veli ina posjeda, napuštanju zemlje i odlazak u inozemstvo. Sve te transformacije odvijale su se relativno sporo (cijela druga polovica 19. i po etak 20. stolje a) te itav niz refleksija tih zbivanja nalazimo i u promatranom razdoblju. To je rezultiralo zna ajnim drobljenjem zemljišnih posjeda.

1 *Glavni predmeti obrta u podru ju županije jesu oni, koje proizv a maloobrta, jer isti pokrivaju potrebe doma ega nara ito selja koga žiteljstva, bud gledom na osobnu potrebu, kao obu a, cipele, izme i opanjci, ili kao predmeti odijevanja, ohe, kožusi, hla e, prsluci i kaputi, kakove nosi seoski muški i ženski veliki i mali svijet (Izvještaj upravnog odbora 1906:80)*

2 *Male potrebe i potrebe, za doma u ku nu upotrebu, namiruje pu anstvo ku nom industrijom, dok primitivne potrebe za gospodarstvo i ratarstvo podmiruju kova ki, kolarski, ba varski, te ini mali obrtnici. Ovi potonji napredovali su u pojedinim predijelima (kotarima) upravo rapidno, dok su drugima, nara ito onima, gdje zgodna komunikaciona sredstva tome mnogo doprinose, gotovo konstantno nazadovali, jer im ozbiljno konkurišu strana velika obrtna i industrijalna poduze a, koja svojim jeftinim a vrsnim proizvodima sve to više udovoljavaju potrebama troša a (Izvještaj upravnog odbora 1908:76)*

3 *Uspore ivanje postotaka aktivne radne snage zaposlene u poljoprivredi i stupnja privrednog razvoja date zemlje pokazalo je ovo: što je više stanovnika zaposleno u poljoprivredi, to je zemlja privredno nerazvijenija. I obrnuto, visok stupanj privrednog razvoja povezan je s malim postotkom stanovništva u poljoprivredi. Teoreti ari privrednog razvoja izveli su na toj osnovi zaklju ak da se u nedostatku drugih pokazatelja i podaci o socijalno-ekonomskoj strukturi stanovnika mogu koristiti za determiniranje privrednog razvoja date zemlje (Stipeti 1969: 8.).*

4 *Nesrazmjerno velik broj ratarskog žiteljstva u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, kakvo je od cijele Austro-Ugarske monarhije pokazivala samo još Dalmacija i Bosna, a neznatna obrtna djelatnost, a i to još s pothvatima tako malog opsega kao negdje u Monarhiji, uzrokom su slabom napredovanju i našeg narodnog gospodarstva i iseljavanja onog dijela žiteljstva koje ta privredna grana nije mogla hraniti. (Kresser 1917: 114).*

5 *Ekonomski položaj ne odre uje samo veli ina zemljišta površine gazdinstva. On zavisi od toga kako se obra uje zemlja, kakav je karakter proizvodnje i struktura proizvodnje, zavisi dalje od blizine tržišta, saobra aja i sl. ... U nedostatku drugih podataka o gazdinstvima, kao na primer dohotka, strukture proizvodnje, vrednosti robne proizvodnje i dr., veli ina poseda zemlje je zaista kategorija ili jedno od obeležja gazdinstva preko koga se mogu pratiti odre ena kretanja i pomeranja na selu. Pored toga, promene u veli ini poseda gazdinstva indirektno indiciraju i na promene u ekonomskoj snazi i tendencije u ja anju odre enih grupacija gazdinstava. Zemlju, stoku, alat i mašine ne mogu i ne kupuju ona gazdinstva koja se nalaze u stanju ekonomskog stagniranja ili dekadencije. To mogu initi samo ona gazdinstva koja ekonomski ja aju i kao rezultat toga vrše proširenu reprodukciju. Tako posmatrano, preko posedovne strukture, odnosno preko promena i tendencija u veli ini poseda gazdinstava, mogu se uo iti i pratiti neki procesi na selu u vezi s ekonomskom diferencijacijom. ... Radi toga se u izu avanju socijalno-ekonomskih promena na selu, transformacije sela i uticaja tih promena na proces podružljivanja, analizi posedovne strukture pristupa samo kao jednom od oblika diferencijacije baziranom na zemljišnoj površini koji doprinosi i ubrzava promene na selu (Markovi 1963:16-18.).*

Tablica 4. Posjedovna struktura u Bjelovarsko-križeva koj županiji prema popisu iz 1895.

Veli ina posjeda ⁶	Površine*	%	Broj gospodarstava	%
do 1 j.	3.014	0,6	6.114	10,4
1 – 5 j.	50.635	9,2	17.171	29,0
5 – 20 j.	324.234	59,7	31.851	54,0
20 – 200 j.	110.970	20,4	3.859	6,5
preko 200 j.	54.584	10,1	41	0,1
UKUPNO:	543.437	100,0	59.036	100,0

Izvor: Gospodarstva u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895. po opsegu njihovu. Vjesnik Kr. Statisti kog uređa Zagreb 1900, str. 24-29.

* Zemljišne površine prikazane su u jutrima po 1600 hv.⁷

Iz tablice je vidljivo da su najbrojnija bila gospodarstva veli ine do 20 jutara koja su brojila 55.136 gospodarstva ili 93,4% ukupnog broja gospodarstva. Me utim, tu je ubrojeno i 6.114 gospodarstava ili 10,5% ukupnog broja gospodarstava s površinom manjom od jednog jutra, pa se može s pravom pretpostaviti da to i nisu isto poljoprivredna gospodarstva (jer o ito je da ta površina nije mogla izdržavati jedno doma instvo), ve , po svemu sude i, oku nice i vrtovi, tim više jer takva gospodarstva nalazimo i u podru ju gradova Bjelovara, Koprivnice i Križevaca – ukupno 882 gospodarstva⁸.

Veliki posjed (za kriterije Hrvatske i Slavonije zna i više od 200 jutara) bio je malobrojan. Bilo je svega 41 takvo gospodarstvo, što je inilo (zaokruženo) 0,1% ukupnog broja gospodarstava. Druk iju sliku dobivamo ako uzmemo u obzir površine što su ih zauzimale pojedine kategorije posjeda. Sitni i mali posjed (do 20 j.) koji su inili 93,5% ukupnog broja gospodarstava obuhva ali su 69,5% ukupne površine⁹, dok je srednji posjed (20-200 j.) kojeg je bilo 6,1% ukupnog broja svih gospodarstava zahva ao 20,4% ukupne površine, a veliki (preko 200 j.) koji je inio svega 0,1%

ukupnog broja gospodarstava obuhva ao je 10,1% ukupne površine. Prosje na veli ina gospodarstva iznosila je 9,2 jutara, što je bilo ispod prosjeka u Hrvatskoj i Slavoniji koji je iznosio 11,5 jutara. Još nepovoljniju situaciju dobivamo ako iz razmatranja izuzmemo posjede do jednog jutra za koje smo konstatirali da i nisu prava poljoprivredna gospodarstva. U tom slu aju prosje na veli ina gospodarstva u Bjelovarsko-križeva koj županiji ima 10,2 jutara, dok je prosje na veli ina gospodarstva u Hrvatskoj i Slavoniji iznosila 13,1 jutro.

Ako pak razmotrimo samo posjede ve e od 200 jutara, tada vidimo da je u Bjelovarsko-križeva koj županiji prosje na veli ina ove kategorije posjeda iznosila 1313 jutara, dok je prosje na veli ina ovih gospodarstava za Hrvatsku i Slavoniju iznosila 2067 jutara. O ito da na ovom podru ju vlastelinstva nisu imala onu veli inu i snagu kao u slavonskim županijama gdje je, npr. u Viroviti koj županiji, ova površina iznosila 3370 jutara.

Iako je u prethodnom tekstu spomenuto da se u Hrvatskoj i Slavoniji velikim posjedom smatraju gospodarstva iznad 200 jutara, ipak se kao pravi veleposjedi mogu smatrati tek dobra koja su zauzimala više od 1000 jutara površine. Prema popisu 1895. godine takvih je gospodarstava u Bjelovarsko-križeva koj županiji bilo 11, od ega veli ine 1001-2000 jutra 3, 2001-3000 jutra 3, 3001-5000 jutara 2, 5001-7500 jutara 2 i 10001-15000 jutara 1. Najve e gospodarstvo ovoga kraja zahva alo je 11.733 j, dok je u prije spomenutoj viroviti koj županiji bilo gospodarstava i preko 50000 jutara.

Osim toga mora se naglasiti da veleposjedi (preko 1000 jutara) u Hrvatskoj i Slavoniji nisu isklju ivo poljoprivredna gospodarstva jer je u strukturi zemljišnih površina na šume otpadalo 66% ukupne površine. U Bjelovarsko-križeva koj

6 Prema popisu 1895. gospodarstva su razbijena na 13 kategorija, i to: 1) – 0,5 j bez oranica i livada, 2) – 0,5 s oranicama i livadama, 3) preko 0,5 – 1 j bez oranica i livada, 4) preko 0,5 – 1 j s oranicama i livadama, 5) preko 1 – 5 j, 6) preko 5 – 10 j, 7) preko 10 – 20 j, 8) preko 20 – 50 j, 9) preko 50 – 100 j, 10) preko 100 – 200 j, 11) preko 200 – 500 j, 1) preko 500 – 1000 j i 13) preko 1000 j. Me utim, prof. Zori i je, radi jasnijeg prikaza situacije u veli ine posjeda, grupirao posjede u 5 grupa, smatraju i da e time bolje ista i bitne osobine veli ine posjeda u Hrvatskoj i Slavoniji. *Držao sam stoga, da u razredbu bolje priuvesti našim prilikami, ako svih 13 kategorija sastavim u sliede ih 5 skupina: u gospodarstva najsitnija s površinom od 1 jutra ili manje, u sitna sa preko 1-5 jutara, u malena sa preko 5-20 jutara, u srednja gdje sami gospodari uz pomo iteljskih lanova ne mogu da svladaju sve gospodarske radnje, ve jim treba i tudje pla ene pomo i, ona sa preko 20-200 jutara i u velika napokon, u kojima gospodar više ne može da sudjeluje kod gospodarskih radnja ve samo upravlja gospodarstvom, ona sa preko 200 jutara površine* (Zori i 1900: 23).

7 Pod površinom koja pripada pojedinom gospodarstvu uzima se ukupna površina, tj. ne samo ratarske, vrtlarske ili vinogradarske površine, ve i šume i pašnjaci i neobra eno tlo, odnosno itava površina koju posjeduje jedno gospodarstvo bez obzira kakva je vrsta i s kojeg pravnog naslova.

8 To su pretežno malena zemljišta zanatlija i obrtnih radnika, koja im davaju bar neku uzgrednu privrijedu, ku ni vrtovi vlastika ku a bez drugoga kakvoga gospodarstva, sitni posjedi onoga diela polodjelskoga žiteljstva, koji je upu en na nadni arenje kod ve ih gospodarstava, osebunjci lanova postoje ih selja kih zadruga ili dielovi zadruga tajno razdieljenih (Zori i 1900: 23).

9 Takva mala selja ka zemljišna vlasništva imaju i tu oznaku, da su pretjerano razdrobljena. Što je manja površina, to je na njoj ve i broj estica, ve i broj plotova, židova, me aša, ve a udaljenost jedne estice istog vlasništva od druge. U toj mjeri pove avaju se i poteško e racionalne obrade, podizanja proizvodnje u pogledu koli ina i kakvo e. U tim uvjetima selja ko vlasništvo zemlje ne može se pretvoriti u poduze e racionalne proizvodnje u poljoprivredi, i tako samo, individualizirano i izolirano, ne može da uhvati korak s ekonomskim napretkom (Mirкови 1979: 41).

županiji kod ovih gospodarstava koja su zauzimala 42.065 jutara ukupne površine, na šume je otpadalo 27.531 j, odnosno 65%. Ta injenica je u velikoj mjeri doprinijela da se ovi posjedi u razdoblju uspostavljanja kapitalizma (druga polovica 19. i po etak 20. stolje a) više usmjeravaju na djelatnosti na osnovi šumskih površina, a manje na agrarnu proizvodnju.¹⁰

Uz prije prikazana inokosna gospodarstva u poljoprivrednoj proizvodnji djelovala su i zadružna gospodarstva. Prema popisu iz 1895. godine u Bjelovarsko-križeva koj županiji evidentirano je 1306 ku nih zadruga s ukupnom površinom od 22.430 jutara. U ukupnom broju ku nih zadruga u Hrvatskoj i Slavoniji, koji je iznosi 67.632 ku ne zadruga, u Bjelovarsko-križeva koj županiji bilo je svega 1,93% ukupnog broja ovih oblika gospodarstva, dok su površine zahva ale nešto više, 2,2% ukupne površine koje je pripadalo ku nim zadrugama u Hrvatskoj i Slavoniji.¹¹

Broj i površina ovih gospodarstava prema veli ini u popisu iz 1895. godine utvr en je u sljede im veli inama:

Veli ina posjeda	Broj zadruga	%	Površina zadruga u j.	%
do 5 j.	126	9,7	409	1,8
5 – 10 j.	297	22,7	2.284	10,2
10 – 20 j.	500	38,3	7.099	31,7
20 – 50 j.	341	26,1	10.031	44,7
50 – 100 j.	41	3,1	2.461	11,0
preko 100 j.	1	0,1	146	0,6
UKUPNO:	1.306	100,0	22.430	100,0

Izvor: Statisti ki godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, 1905. str.342-344

I u ovoj kategoriji gospodarstava dominirao je posjed veli ine do 20 jutara. Od 1306 zadruga 923 ili 70,7% ukupnog broja zadruga bilo je u ovoj kategoriji, a zahva ale su 9792 jutara ili 43,7% ukupnih površina. Prosje na veli ina ove kategorije gospodarstava iznosila je 10,6 jutra. Prosje na veli ina svih ku nih zadruga u

Bjelovarsko-križeva koj županiji iznosila je 17,2 j, dok je prosjek za Hrvatsku i Slavoniju iznosio 14,9 j. To nam ukazuje na povoljnije stanje u ovoj kategoriji gospodarstava u Bjelovarsko-križeva koj županiji u odnosu na cjelokupnu Hrvatsku i Slavoniju, ali usprkos tome može se konstatirati da su se zadružna gospodarstva svojom veli inom sve više približavala inokosnim gospodarstvima, a kako se na tim posjedima nalazio ve i broj lanova, to je njihov gospodarski položaj postojao sve lošiji, što je u velikoj mjeri dovelo do njihove diobe¹².

Popisom iz 1895. godine osim gruntovno provedenog samovlasništva te vlasništva ku nih zadruga utvr en je znatan dio zemljišnih površina koji je pripadao tzv. «pravnim osobama». Ove površine utvr ene su u veli ini od 2,992.500 jutara. Imanja crkava, škola i društva obuhva ene su statistikom gospodarstva, me utim, 2,714.477 jutara ostalo je izvan popisa gospodarstava. Ta površina obuhva ala je posjed državnog i zemaljskog erara, urbarskih op ina i mjesnih op ina te krajiških imovnih op ina. Najzna ajnije u toj kategoriji posjeda bile su krajiške imovne op ine i zemljišne zajednice. Prema vrsti korištenja najve i dio površina otpadao je na šume, 1,618.580 jutara ili nešto manje od 60% ukupne površine, što je i normalno s obzirom na porijeklo postanka ovih kategorija posjeda. U Bjelovarsko-križeva koj županiji ova kategorija «pravni osoba» zahva ala je 328.051 j, što je inilo 12,1% ukupnih površina u Hrvatskoj i Slavoniji. Ako uzmemo u obzir da je ukupna površina svih gospodarstava u Bjelovarsko-križeva koj županiji utvr ena u veli ini od 543.437 jutara te tome pridodamo 328.051 j prije navedenih «pravni osoba», tada vidimo da je njihovo u eš e u ukupnoj površini od 871.488 utvr eno u visini od 37,6% ukupnih površina, a što predstavlja zna ajnu veli inu.

Ovih zemljišta bilo je nekoliko vrsta, ovisno o porijeklu. Kako su u suštini ta zemljišta bila ostatak iz prošlih vremena, nužno su morala nestati jer se nisu mogla uklopiti u novi sistem.¹³ Neraš iš eni odnosi unutar takvih gospodarstava morali su

10 *Naro ito je slavonski veleposjed u posljednjim desetlje ima 19. stolje a zanemario daljnji napredak poljoprivredne ekonomike, jer je naj eš e raspolagao zamašnim šumskim kompleksima bogatim dragocjenim hrastovim drvom. Budu i da se u nas od sredine 19. st. drvna industrija u rukama stranog kapitala naglo razvila, veleposjednicima je bilo omogu eno da postižu visoke profite od prodaje šuma, koji esto veoma nadilaze prihode njihove ukupne agrarne djelatnosti* (Enciklopedija 1980:730).

11 *Osobito visok broj nezadugara pokazivala je Bjelovarsko-križeva ka županija, 1890. godine gotovo 80% od ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika. To je bila posljedica injenica da je Varaždinski generalat bio prisjedinjen Provincijalu, odnosno Bjelovarsko-križeva koj županiji ve 1871. godine te da je na osnovi Zakona iz 1876. godine došlo do brisanja ve eg broja zadruga i upisa nekretnina na samovlasnike, odnosno na osnovi ovog Zakona dioba zadruga bila je vrlo lako izvediva.*

12 *Selja ki posjedi su se dijelili, zadruga su se raspadale, stvarana su nova ognjišta i nove ku e, seljaci su ostali na selu i na sve manjem posjedu...* (Mirkovi 1971:19).

13 *Kada je kolektivna zemlja postepeno prestajala da ima ve i zna aj za ekonomsku osnovu seljaka, po eo je i da se smanjuje njegov interes za nju. Onda kada je ishrana stoke pašom i listom po ela da se zamjenjuje hranom proizvedenom na orani noj površini, smanjivao se i interes seljaka za kolektivne pašnjake i kolektivnu šumu, a rastao interes za 'svoje' gazdinstvo...* (Markovi 1970:8).

dovesti do njihovog definitivnog ukidanja iako je taj proces zbog slabo razvijenih kapitalističkih odnosa u poljoprivredi tekao sporo u Bjelovarsko-križevačkoj županiji kao u ostalim i u itavoj Hrvatskoj i Slavoniji.

Uzimajući u obzir sve izneseno možemo konstatirati da je posjedovna struktura jedan od važnijih pokazatelja pri analiziranju poljoprivredne proizvodnje. Promjene u veličini gospodarstava indirektno indiciraju kako na promjene u ekonomskoj snazi tako i tendencije u jačanju ili slabljenju određenih skupina gospodarstava. I posjedovna struktura i posjedovni odnosi ovise o stupnju razvika proizvodnih snaga, a što se odražava u položaju seljaka u pogledu posjeda.

U drugoj polovici 19. stoljeća dešavaju se procesi koji su imali neposredan utjecaj na stanje seljaka u pogledu posjeda. Sitna i mala gospodarstva koja su dominirala u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji (izuzetak su donekle slavonske županije)¹⁴, pa i u Bjelovarsko-križevačkoj županiji našle su se u nepovoljnoj situaciji kad je ukidanjem feudalizma srušena prirodna, samodovoljna proizvodnja i gospodarstva su nužno okrenuta prema robno-novanim odnosima, prema tržištu, a istovremeno je došlo do znatnog porasta obveza što su ih morali snositi u čemu pak je značajnu težinu imao zemljišno-otkupni dug. Da bi se uklopilo u novonastale odnose, odnosno izvršavalo svoje obveze, seljaštvo je ulazilo u dugove, esto uz vrlo nepovoljne uvjete.¹⁵ Posebno razorno djelovanje imala je agrarna kriza u razdoblju od 1873.-1895. godine,¹⁶ koja je imala za posljedicu ogroman rast realnog opterećenja seljaštva.¹⁷ Pritisnuta s jedne strane rastom obveza, a s druge padom cijena vlastitih proizvoda, mnoga gospodarstva odlučila su «na bubanj».

Neposredna posljedica tih nepovoljnih procesa u poljoprivredi može se vidjeti u sve nepovoljnijem

položaju seljaka u pogledu posjeda. Zaduživanje za posjed postala je sve češća pojava. U razdoblju od 1901.-1910. opterećenje posjeda u Bjelovarsko-križevačkoj županiji je sljedeće:

Godina	Opterećenje				Odstupanje
	Pogodbe	Ovrhe ¹⁸	Ostalo	Ukupno	
1901.	3.735	1.841	1	5.177	2.603
1902.	3.810	1.834	9	5.653	2.841
1903.	4.686	1.738	13	6.482	3.928
1904.	5.116	1.388	30	6.534	3.345
1905.	7.008	1.067	17	8.092	3.472
1906.	6.229	1.557	12	7.798	3.730
1907.	5.035	1.601	8	6.644	4.720
1908.	4.260	1.721	10	5.991	3.624
1909.	4.146	1.826	5	5.977	3.283
1910.	4.240	1.696	13	5.948	3.880

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905., Zagreb, 1913., str. 359; II. 1910., Zagreb 1917., str. 282.

God.	Opterećenje				Odstupanje	Razlika
	Pogodbe	Ovrhe	Ostalo	Ukupno		
1901.	2.239.437	244.498	200	2.484.135	+1.343.931	1.140.204
1902.	2.847.146	246.686	1.660	2.735.522	+1.089.255	1.646.267
1903.	2.795.729	216.497	7.368	3.019.594	+1.921.682	1.097.912
1904.	3.192.919	117.131	2.131	3.312.181	+2.208.132	1.104.049
1905.	5.552.438	159.114	2.370	5.713.922	+1.815.387	3.898.535
1906.	5.550.965	232.233	550	5.783.749	+2.613.635	3.170.114
1907.	5.340.481	295.490	45.924	5.681.895	+3.001.788	2.680.107
1908.	4.677.819	431.467	4.448	5.113.734	+2.792.171	2.321.563
1909.	4.086.556	377.267	2.324	4.466.147	+2.926.590	1.539.557
1910.	4.918.179	329.576	6.335	5.254.110	+2.731.152	2.522.958

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905., Zagreb, 1913., str. 359; II. 1910., Zagreb, 1917., str. 282.

Iz iznesenih podataka može se zaključiti sljedeće:

- 14 U itavoj Hrvatskoj i Slavoniji gospodarstva veća od 1000 jutara zauzimala su 1.047.540 jutara, od čega je na 3 slavonske županije otpadalo 730.108 jutara, a tu su bila i 2 dobra veća od 50.000 jutara.
- 15 *Oslobodite feudalnih tereta, a da bi održali svoja gospodarstva u uvjetima robno-novanih odnosa, koji su sve više prodirali na sela Hrvatske i Slavonije, seljaci su se, pored ostalog, sve više zaduživali. Time su dolazili u zavisnost raznih lihvara, koji su davali novac seljacima na zajam pod visokim kamatama* (Ukanovi 1977:29).
- 16 *Velika kriza evropske poljoprivrede s kraja XIX. v. (1873-95) došla je kao posljedica velike dodatne proizvodnje na novoosvojenom tržištu (u Severnoj Americi, Rusiji i Indiji) ostvarene delimično novom tehnologijom, s nižim troškovima proizvodnje, kao i zbog razvoja jeftinog prekomorskog saobraćaja. ... Na englesko i evropsko tržište pristiže u velikim količinama jeftino žito proizvedeno na dotadašnjim ledinama Severne Amerike, Indije, Rusije i Balkana. Cene žitu padaju u toku nekoliko godina i za 50%. Cene mesu se snižavaju sa izvesnim zakašnjenjem (pošto brodovi hladnjača e te od 1882. dovoze meso iz Argentine i Novog Zelanda). Hiljade gazdinstava sitnih i krupnih, širom Zapadne Evrope bankrotiraju; zemljišta se zapuštavaju, propada stari sistem zemljoradnje. U tim prilikama jačaju agrarci (partije krupnih zemljoposjednika). Oni svojim uticajem podstiču izgradnju sistema agrarnog protekcionizma koji živi i danas* (Ekonomski leksikon 1975: 10-11).
- 17 Rast realnog opterećenja seljaštva vidi se iz odnosa količine pšenice koju je trebalo predati za namirenje poreza pa je u razdoblju 1872.-1874. ta količina iznosila 234 kg, od 1883. do 1885. god. 750 kg, u razdoblju od 1893. do 1895. 1026 kg, a u razdoblju od 1906. do 1908. god. 882 kg.
- 18 Kod opterećenja posjeda ovrhe u stvari predstavljaju ovršne uknjižbe, tj. prvi stupanj ovrhe na nekretnine. To znači da to nisu novostvoreni tereti, nego upisivanje ovrhe na uknjižbene dugove. Hoće li se provesti ovrha, tj. prodaja nepokretnog dobra, to je zavisilo o daljnjem postupku kod suda gdje je vjerovnik posebnim zahtjevom trebao tražiti ovršnu prodaju. Kako je u međuvremenu moglo doći do poravnjanja duga (a što se i događalo, mada u manjem broju slučajeva), svakako da svaka ovršna uknjižba nije morala završiti prinudnom prodajom, tako da se broj i vrijednost ovršnih uknjižaba razlikuje od broja i vrijednosti ovršnih prodaja.

- U petogodišnjim razdobljima 1901.-1905. i 1906.-1910. god. (u razmatranje uzimamo petogodišnje prosjeke s obzirom na značajne oscilacije u pojedinim godinama) u broju opteređenih ne dolazi do značajnih promjena (u oba razdoblja oko 6500 promjena godišnje), dok su odteredbe porasle s prosječno 3200 u razdoblju 1901.-1905. na 3850 u razdoblju 1906.-1910.

- Bitno značajnije su promjene u vrijednostima. Tako su opteređenbe u razdoblju 1901.-1905. iznosile 17.266 tisuća kruna, odnosno prosječno godišnje 3.453.200 kruna. Istovremeno odteredbe su iznosile 8.378 tisuća kruna ili prosječno 1.676.500 kruna. Temeljem toga dolazilo je do porasta zaduženja za 8.888 tisuća kruna ili prosječno godišnje 1.777.600 kruna.

- U razdoblju od 1906.-1910. porast iznosa zaduživanja još je izrazitiji. Opteređenbe je iznosilo 26.300 tisuća kruna ili prosječno godišnje 5.260.000 kruna. Istovremeno došlo je i do rasta iznosa brisanih tereta koji su iznosili 14.068 tisuća kruna ili prosječno 2.813.200 kruna godišnje. Razlika između upisanih i brisanih tereta iznosila je 12.232 tisuće kruna ili prosječno godišnje 2.446.400 kruna, što u odnosu na prethodno razdoblje ini porast od 37,6%. U prikazanom razdoblju koje se još uvijek može smatrati vremenom tranzicije iz feudalnih u kapitalističke odnose stalan je rast opteređenosti seoskih posjeda kao rezultat bržeg rasta uknjiživanja novih tereta od brisanja starih tereta.

Najznačajniju ulogu u tome imao je stalan rast hipotekarnih kredita. U Bjelovarsko-križevačkoj županiji hipotekarni krediti su brojano porasli od 1.725 u 1895. na 3.826 u 1910. godini, što je porast za 222%. U vrijednosnom iznosu taj porast je bio od 2.136 tisuća kruna u 1895. na 6.925 tisuća kruna u 1910. godini, što je porast za 365%, odnosno za više od tri puta. Međutim, ovdje se mora naglasiti da su u ove brojke uključeni ukupni iznosi, tj. hipotekarni krediti korišteni i u gradovima Bjelovaru, Koprivnici i Križevcima kao i krediti temeljem hipoteke na kuće, a za koje se može ocijeniti da uglavnom nisu u direktnoj vezi s ulaganjima u poljoprivrednu proizvodnju. Ako uzmemo u obzir hipotekarne kredite dodijeljene izvan navedenih gradova te one koji su izdani temeljem hipoteke za

zemljišni posjed, tj. oni za koje se može ocijeniti da su u direktnoj vezi s ulaganjima u poljoprivrednu proizvodnju, tada dobivamo da su prosječni hipotekarni krediti iznosili od 920 – 1200 kruna, a što se kretalo oko cijene 1 jutra zemlje pa prema tome taj iznos nije mogao imati ulogu pokretača poljoprivredne proizvodnje već je prvenstveno značilo zaduživanje seljaka gospodarstava, tj. nije dovodio do napredovanja poljoprivredne proizvodnje već do stalnog povećanja zaduženosti u koje su zapadala seljaka gospodarstva.¹⁹

Uz konstantan rast zaduženosti seoskih posjeda javlja se još jedna karakteristika ovog razdoblja. To je ulazak zemlje u promet. Pojedini dijelovi posjeda sve su više predmet kupoprodajnih odnosa.²⁰

Godina	Pogodbe		Ovrhe	
	Broj	Vrijednost (kruna)	Broj	Vrijednost (kruna)
1901.	7.368	2.688.952	139	98.087
1902.	7.820	2.842.809	114	85.364
1903.	9.355	3.893.667	57	75.568
1904.	9.632	4.110.891	37	25.917
1905.	9.372	5.821.801	31	187.548
1906.	8.882	5.489.640	19	17.334
1907.	8.093	5.553.023	18	16.042
1908.	6.917	4.124.153	11	20.314
1909.	7.163	4.552.785	12	8.896
1910.	7.340	5.458.231	13	55.769

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905., Zagreb, 1913., str. 352; II. 1910., Zagreb, 1917., str. 275.

Iz podataka o promjenama u posjedovnim odnosima proizlazi:

- u razdoblju 1901.-1905. bilo je 43.517 pogodbi, odnosno prosječno godišnje 8.703, dok je ukupna vrijednost tih transakcija iznosila 19.359 tisuća kruna ili prosječno godišnje 3.871.800 kruna. Prosječna vrijednost jedne kupoprodaje iznosila je oko 450 kruna;

- u razdoblju 1906.-1910. dolazi do smanjenja ukupnog broja pogodbi na 38.395 ili 7.679 godišnje. Istovremeno porasla je vrijednost ovih transakcija na 25.178.000 kruna ili prosječno 5.035.600 kruna godišnje. Prosječna vrijednost jedne kupoprodaje iznosila je oko 660 kruna.

19 *Zaduženost zemljišnog posjeda je još i danas samo malim delom izazvana potrebom za proširenjem i poboljšanjem gazdinstva; ona je daleko većim delom proizvod nevolje i promena u posedu – prodaje i nasleđivanja. Kao takva, ona ne unapređuje ekonomski razvitak poljoprivrede, već štaviše ometa, jer je lišava sredstava za napredak. Utoliko seljaka zaduženost nije revolucionarna, već, štaviše, konzervativna, ona nije sredstvo uzdizanja seljaka koji inače proizvodnje ka višem nivou proizvodnje, već sredstvo koje seljaka čini inoproduktivne održava u njegovoj dosadašnjoj nesavršenosti (Kautsky 1955:285-286).*

20 *Zemlja se je poela sve više prodavati i mijenjati vlasnika. Zemlja je ulazila u promet, a time je podložna zakonima kapitalizma. ...Jedni su prodavali zemlju dobrovoljno, u slobodnoj pogodbi, drugima je zemlja išla pod ovrhu (Bićanić 1937:22).*

Iz ovih obra una proizlazi da su se prodavale isključivo male parcele, tim više ako se podsjetimo da se prosje na cijena jednog jutra zemlje na prijelazu 19. u 20. stolje u kretala od 1000 do 1500 kruna.

Ovakvo stanje jasno se vidi i iz broja i vrijednosti promjena u posjedu nekretnina temeljem pogodbi, a prema visini vrijednosti pojedinih grupa pogodbi u 1905. godini.

Vrijednost pogodbe (K)	Broj pogodbi	%	Ukupna vrijednost (k)	%	Prosje na vrijednost
- 100	3.850	41,2	260.939	4,5	68
101 - 200	1.787	19,1	323.900	5,6	134
201 - 1.000	2.664	28,5	1.397.281	24,0	525
1.001 - 2.000	617	6,6	953.463	16,4	1.545
2.001 - 10.000	391	4,2	1.520.860	26,1	3.890
10.001 - 20.000	26	0,3	374.668	6,4	14.410
20.001 - 40.000	5	0,1	121.100	2,1	2.124.220
40.001 - 100.000	-	-	-	-	-
100.001 - 200.000	1	-	184.000	3,2	184.000
200.001 i više	1	-	685.590	11,7	685.590

Izvor: Statisti ki godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905., Zagreb, 1913., str. 356.

Ovi podaci govore da se 88,8% ukupnog broja pogodbi (kupnja i prodaja) odnosila na vrijednost do 1000 kruna, te da je vrijednost ovih pogodbi iznosila tek 34,1% ukupne vrijednosti svih pogodbi. To zna i da su se pretežitom kupovale i prodavale male parcele ili posjedi, odnosno da je seljaštvo bilo prisiljeno otu ivati dijelove ili cijele (doduše male) posjede. Promjene od 1001.-10.000 kruna inile su 10,8% ukupnog broja pogodbi iako su i one bile manjih iznosa – prosje no 1.545 odnosno 3.890 kruna, a što ne predstavlja posebno zna ajnu svotu (2-3 jutra zemlje). Pogodbe ve ih

iznosa javljaju se rijetko ili gotovo slu ajno, npr. 1 od oko 700.000 kruna.

Sli no se doga alo i s ovrhom gdje je prosje na vrijednost jedne ovrhe u razdoblju 1901.-1905. iznosila oko 1.050 kruna, a u razdoblju 1906.-1910. oko 1250 kruna. I ta injenica govori u prilog prije iznesenoj tezi da su se u sistemu prisilne naplate nalazila najve im dijelom sitna i mala gospodarstva koja su morala ostajati bez cijelog ili dijelova posjeda.

Broj ovrha u drugom petogodištu, tj. 1906.-1910. smanjen je s 378 u razdoblju 1901.-1905. na 73. To je rezultat injenice da je po etkom 20. st. došlo do postupne konsolidacije poljoprivredne proizvodnje.²¹ Osim toga usporeni su i procesi koji su dovodili do rasta cijena zemlje iji iznosi su se stabilizirali na odre enoj visini, a time je smanjen pritisak lihvara na prisilnu naplatu potraživanja, tim više što su se u takvoj naplati esto postizavale niske cijene.

Posjedovna struktura utvr ena u prethodnom tekstu bila je nepovoljna, tj. dominirali su sitni i mali posjedi. Ona je bila rezultat procesa koji su se odigravali u drugoj polovici 19. stolje a u vrijeme uspostavljanja i formiranja kapitalisti kih gospodarskih odnosa. Selja ke posjede zahva ala je sve ve a zaduženost,²² što se nužno odrazilo u njihovu stalnom smanjivanju, pogoršavanju uvjeta života pa do proletarizacije. Mala mogu nost zapošljavanja u izvanpoljoprivrednim djelatnostima²³ uzrokovala je silom prilika pojavu ve eg broja stanovništva u poljoprivrednoj proizvodnji (latentna nezaposlenost), a dijelom i nužnost odlaska u druga podru ja Monarhije, pa i dalje.²⁴

21 *Potkraj 19. st. osjeaju se u poljoprivrednoj proizvodnji u nas, napose na podru ju Slavonije, znakovi pozitivnije orijentacije dijela selja kih gospodarstava na uzgoj raznovrsnih kultura, koje nisu bile toliko ovisne o trenutnim prilika ma na tržištu (kao što je to slu aj sa žitaricama) i kod kojih su i manja gospodarstva mogla posti i dobar uspjeh unato konkurenciji krupnih, mehaniziranih proizvo a. Tako osje ka Komora isti e 1901. da trgovina žitaricama u doba žetve sve više gubi na zna enju u unutrašnjoj razmjeni, a postojanje niza manjih agropripreriva kih tvornica poti e seljake na razvoj nuskultura (kao što su vo e, povr e, i napose industrijsko bilje) (Enciklopedija 1980:473).*

22 *Tako je narod došao u o itu nepriliku - negovore i o onima, koji su lakoumno pali u dug – kojoj se je moralo na svaki na in izlaza na i. Odgovorne oblasti pokušale su razne na ine, da tome zlu dosko e, te se moralo najprije misliti na udruženje za valjanu vjeresiju, koja je bila prva nužna podloga za daljnji rad. A to je sretno i dovršeno zak. l. XXIII. 18898., koji je usvojio princip ograni ene odgovornosti, nu uz to stvorio solidan temelj udruživanja ne samo u svrhu vjeresije, dakle zaduživanja, nego i u svrhu neposredne produkcije i privrede, koja se bez vjeresijskih udruga ne bi mogla valjano razviti. Pomenuti zak. lanak govori obširno o udruženstvu ratarskog smjera kao n. Pr. Mjekarškim udrugama, kojih i u našoj županiji imade. No poželjno bi bilo, da se te udruge razvijaju i umnože, kako bi se još uvijek velika hiperprodukcija mlijeka stalno unov ila. Govori nadalje o udrugama za nabavu gospodarskih strojeva, što kod nas za sada vrše gospodarske podružnice, ali dakako u sasma malom opsegu i onda na porabu svih lanova, do im udruženstvom dobili bi pojedini lanovi u povoljne uvjete barem one strojeve, koji su im u ku anstvu neophodno potrebni. Neophodno bi bila potrebna udruga za unov enje ratarskih plodina, za eksport vina i vo a, udruga za eksport peradi i t.d. Ove bi udruge svojim lanovima osigurale stalno unov enje njihovih proizvoda, za koje bi onda stalnu vjeresiju imali, a onaj dobitak medjutrgovine, koji sada razni trgovci pobiraju, ostao bi lanovima samima (Izveštaj upravnog odbora 1906:59).*

23 *Ekonomski razvitak prisiljavao je i sinog seljaka da proizvodi robu, potrebe u doma instvu i gospodarstvu su se pove ale, ali on, u uvjetima u kojima je živio, nije imao za to mogu nosti. Da bi sitni gospodari održali svoja doma instva i svoja gospodarstva, sporedna zaposlenja u poljoprivredi nisu bila dovoljna da podmire potrebe njegova gospodarenja pa su tražili rada izvan poljoprivrede. A ako su prilike bile takove da velikom dijelu seljaštva nisu pružile mogu nosti sporedne zarade (slab tempo razvitka kapitalizma), oni su odlazili sami da traže zaradu izvan svoje domovine. Seljaci su se morali odvojiti od zemlje (Stojsavljevi 1973:344-345).*

24 *Kako ve od prijašnjih godina, polazi velik dio žiteljstva županije bjelovarsko-križeva ke u razne tudje krajeve i zemlje radi pomanjkanja zaslužbe i inih tegotnih životnih prilika kod ku e, na zaradu, a ve im dijelom u Sjevernu Ameriku (Izveštaj upravnog odbora 1910:147).*

4. POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA

4.1. Ratarstvo

Za ocjenu uloge i značaja ratarske proizvodnje u poljoprivrednoj proizvodnji, a time i cjelokupnom gospodarstvu, moramo po i od sagledavanja površina tla i njihove namjene. Statistički podaci za razdoblje od 1890.-1910. godine (u intervalima od 5 godina) o veličini i namjeni zemljišnih površina u Bjelovarsko-križevačkoj županiji utvrđeni su u sljedećim veličinama (vidi tablicu 10.).

Vrste tla										
God.	Oranice i vrtovi		Livade		Vinogradi		Pašnjaci		Šume	
	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%
1890.	342.449	39,04	112.096	12,78	17.447	1,99	48.078	5,48	320.837	36,58
1895.	345.406	39,38	112.604	12,84	15.648	1,78	48.036	5,48	319.306	36,40
1900.	348.921	39,78	112.086	12,78	14.214	1,63	48.914	5,58	315.606	35,98
1905.	352.498	40,17	111.357	12,69	14.522	1,65	49.126	5,60	313.054	35,67
1910.	353.418	40,17	109.716	12,47	14.522	1,65	50.864	5,73	313.611	35,64

God.	Trstici i ribnjaci		Ukupno produktivno tlo		Neproductivno tlo		Ukupno	
	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%
1890.	-	-	840.098	95,87	36.249	4,13	877.157	100
1895.	-	-	840.995	95,88	36.135	4,12	877.130	100
1900.	24	0,0	839.765	95,78	37.355	4,25	877.120	100
1905.	35	0,0	840.857	95,78	36.994	4,22	877.581	100

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905., Zagreb, 1913., str. 382; II. 1910., Zagreb, 1917., str. 302.

Iz tablice proizlazi da je produktivno tlo zahvaćeno nešto više od 95% ukupnih površina. Najveći dio, oko 40% ukupnih površina, nalazio se pod oranicama i vrtovima, što upućuje na zaključak da je u županiji dominirala ratarska proizvodnja. U sjetvenoj strukturi prema kulturama nalazile su se žitarice, sojivice, okopavine, trgovsko bilje i krmno bilje.

Uz oranice i vrtove značajne površine otpadale su na šume – 37% ukupnih površina, o čemu je već bilo riječi u prethodnom tekstu. Livade i pašnjaci zauzimali su nešto manje od 20% ukupnih površina.

U odnosu na cjelokupne površine Hrvatske i Slavonije, Bjelovarsko-križevačka županija zahvaćala je 11,9% ukupnih površina, a sama struktura korištenja tla nije bitno odudarala od prosjeka Hrvatske i Slavonije. Struktura površina oranica, vrtova i voćnjaka prema namjeni moguće je pratiti iz tablice 11, gdje su navedene površine

pod pojedinim kulturama u intervalu od 5 godina za razdoblje od 1890.-1910. godine.

God.	Žitarice	Sojivice	Okopavine	Trgovsko bilje	Krmno bilje	Vrtovi	Voćnjaci	Ugar	Neobrađeno	Ukupno
1890.	211.411	3.902	28.718	6.305	12.407	5.146	5.108	67.816	1.636	342.449
1895.	225.930	3.296	31.884	7.081	18.539	5.444	5.488	42.185	5.559	345.406
1900.	244.471	3.148	31.744	6.394	22.826	4.853	5.457	25.832	4.396	348.921
1905.	249.359	2.721	33.824	7.387	25.647	4.170	5.800	22.894	1.546	352.498

Izvor: Statistički godišnjak Kr. Hrvatske i Slavonije I. 1905., Zagreb, 1913., str. 387; II. 1910., Zagreb, 1917., str. 305.

U ukupnoj površini oranica, vrtova i voćnjaka daleko najznačajnije mjesto zauzimaju žitarice koje su zahvaćale od 62,69% ukupnih površina. Interesantno je da je na krmno bilje otpadalo svega 3,6% ukupnih površina oranica, vrtova i voćnjaka, dok je u prethodnom tekstu navedeno da je na livade i pašnjake otpadalo oko 18% ukupnih površina. To ukazuje na ekstenzivni tip stoarenja ili čak i na zapuštanje dijela poljoprivrednih površina. Iako su u strukturi sjetve zastupljene sve kulture koje su se uzgajale u Hrvatskoj i Slavoniji, ipak se može zaključiti da je Bjelovarsko-križevačka županija bila okrenuta pretežitom ratarskoj proizvodnji u kojoj su izrazito dominirale žitarice.

U strukturi žitarica najzastupljeniji je bio kukuruz s prisnosom od 500-700.000 metrikih centa, zatim pšenica s oko 370-440.000 metrikih centa, te raž s više od 200.000 metrikih centa. (Za precizniji prikaz trebalo bi navoditi prinose po godinama obzirom na značajne oscilacije u pojedinim godinama). Od ostalih kultura kod kojih je daleko najvažniji je grah s preko 150.000 metrikih centa te kod okopavina krumpir s prosjekom od 500 tisuća, a u nekim godinama i preko milijun metrikih centi.

Prosječni prinosi su iznosili kod kukuruza oko 7 q/j, pšenice oko 6 q/j, graha oko 3 q/j, a nalazili su se na nivou prinosa ostvarenih u Hrvatskoj i Slavoniji, dok je kod krumpira u pravilu dolazilo do ostvarenja većih prinosa, npr. 1901. u Hrvatskoj i Slavoniji ostvaren je prosječni prinos od 33 q/j, a u Bjelovarsko-križevačkoj županiji 40 q/j, a što se uglavnom javlja i u ostalim godinama.

Temeljem navedenog može se zaključiti da ratarska proizvodnja u Bjelovarsko-križevačkoj županiji nije pokazivala bitne razlike od ratarske proizvodnje u cjelokupnoj Hrvatskoj i Slavoniji, tj. relativno mali pomaci koji rezultiraju iz niske primjene agrotehničkih mjera doveli su u

pojedinih godinama do teško a u organizaciji prehrane za poljoprivredno i cjelokupno stanovništvo u Bjelovarsko-križeva koj županiji pa i šire. Da bismo prikazali značaj ratarske proizvodnje u narodnom gospodarstvu naveli smo u tablici 12. ukupnu vrijednost ratarske proizvodnje za razdoblje od 1901. do 1910. godine.

Tablica 12. Vrijednost ratarske proizvodnje u Bjelovarsko-križeva koj županiji od 1901.-1910. (u 000 kruna).

God.	Žitarice	So i vi- ce	Okopa- vine	Trgovsko bilje	Krmno bilje	Sijeno	Ukupn o
1901.	17.232	2.638	7.002	2.357	3.071	16.265	48.565
1902.	15.594	1.849	6.846	1.894	2.524	13.543	42.250
1903.	19.140	3.147	7.606	2.390	2.061	11.278	45.622
1904.	22.046	1.665	5.679	1.964	2.079	12.937	46.370
1905.	22.478	2.388	5.590	1.588	2.233	14.640	48.917
1906.	18.282	2.243	5.534	4.837	2.186	15.806	48.888
1907.	27.169	1.522	19.017	2.692	2.350	25.322	79.034
1908.	34.623	946	11.591	6.100	2.310	16.687	72.257
1909.	37.767	2.365	10.944	1.453	1.333	14.952	68.814
1910.	28.726	2.099	17.560	1.287	2.549	16.102	68.232

Izvor: Statistički godišnjak Kr. Hrvatske i Slavonije I. 1905., Zagreb, 1913., str. 425; II. 1910., Zagreb, 1917., str. 335.

Iz navedene tablice vidljivo je da u razdoblju od 1906.-1910. dolazi do značajnijeg rasta ukupne vrijednosti ratarske proizvodnje. To je rezultat, s jedne strane, ipak stalnog rasta primjene novih agrotehničkih mjera, a s druge strane rasta cijena. Ocjenjuju i značaj ratarske proizvodnje u Bjelovarsko-križeva koj županiji možemo zaključiti da je ova vrijednost ostvarena u Bjelovarsko-križeva koj županiji inila oko 15% ukupne vrijednosti ratarske proizvodnje u Hrvatskoj i Slavoniji, a s obzirom da je zahvala 11,9% ukupnih površina u Hrvatskoj i Slavoniji, što ukazuje na njezin značaj i ulogu u ostvarivanju cjelokupne ratarske proizvodnje u Hrvatskoj i Slavoniji.

4.2. Vinogradarstvo

U zapisima suvremenika vinogradarstvo se spominjalo kao jedno od najvažnijih grana narodnog gospodarstva. Međutim, podaci prikupljeni o ovoj grani demantiraju ovu tvrdnju. U Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1901.-1905. godine površine pod vinogradima iznosile su 85.896 j, što je činilo 1,8% ukupnih površina. U Bjelovarsko-križeva koj županiji situacija je gotovo ista i ove površine zauzimaju oko 1,7% ukupnih površina. To je rezultat pojave filoksere i na toj osnovi stalnog smanjenja površina pod vinogradima s obzirom da je obnova na američkoj

lozi vrlo sporo prodirala u ove krajeve. U Bjelovarsko-križeva koj županiji u tom razdoblju pod američkom lozom bilo je tek oko 20% ukupnih vinogradarskih površina, dok je u Hrvatskoj i Slavoniji taj postotak bio oko 40%. U istom razdoblju vinogradske površine u Bjelovarsko-križeva koj županiji činile su oko 20% ukupnih površina pod vinogradima u Hrvatskoj i Slavoniji, dok je u proizvodnji vina sudjelovala sa 6,8% ukupne proizvodnje vina u Hrvatskoj i Slavoniji.

U razdoblju od 1906. do 1910. godine površine pod američkom lozom zauzimaju oko 40% (prosječno za Hrvatsku i Slavoniju iznosio je preko 54%), a Bjelovarsko-križeva koj županija u proizvodnji vina sudjeluje sa 16% ukupne proizvodnje vina, što znači i da je u ovom razdoblju ipak došlo do manjih pozitivnih pomaka u ovoj grani gospodarstva.

U razdoblju od 1901. do 1905. u vinogradarstvu Bjelovarsko-križeva koj županije ostvarena je vrijednost od 10 milijuna kuna, što je činilo 11,3% ukupne vrijednosti vinogradarske proizvodnje u Hrvatskoj i Slavoniji, dok je u vremenu od 1906.-1910. taj iznos prelazio 18 milijuna kuna i činilo preko 21% ukupne vrijednosti vinogradarske proizvodnje Hrvatske i Slavonije.

Međutim, ako stavimo u odnos ostvarenu vrijednost vinogradarstva u vrijednosti ostvarenoj u ratarstvu, tada dobivamo da je u ratarstvu ostvareno 23, odnosno 18 puta veća vrijednost nego u vinogradarstvu, što govori o prije navedenoj činjenici da vinogradarstvo ipak nije imalo tako značajnu ulogu u narodnom gospodarstvu kako su to suvremenici pretpostavljali.

4.3. Stočarstvo

Brojno stanje stoke u Hrvatskoj i Slavoniji možemo vidjeti iz popisa 1857., 1869., 1880., 1895. i 1911. godine. Kako su se u tom periodu dešavale administrativno-teritorijalne promjene u Hrvatskoj i Slavoniji, kvalitetnu usporedbu moguće je izvršiti tek na temelju zadnja dva popisa. Iako podaci o broju grla pojedinih vrsta stoke nisu najprecizniji,²⁵ ipak oni mogu poslužiti za potrebe ovog prikaza.

Polazeći od rezultata za oba popisa, u ovom dijelu prikazat ćemo samo neke osnovne veličine utvrđene u popisima.

²⁵ Kao govedo računa se i simentalaska krava od 700 kg i buša od 200-250 kg. Ta činjenica je osnovni razlog, zbog čega su sve vremenske serije o razvoju broja stoke u odnosu na stanovništvo ili broj stoke u drugim zemljama vrlo nepouzdana i grube. Zato se i ne mogu iz samog kretanja broja stoke izvući i zaključiti o stanju ili razviku stočarstva. Račun se mora izvesti (bilo da se radi o usporedbi s drugim zemljama, ili o razviku) samo na bazi stočne proizvodnje (Stipeti 1959:90).

4.3.1. Govedarstvo

Popisom navedenih godina utvrđeno je slijedeće brojno stanje:

Broj goveda		Razlika		Na 1000 stanovnika	Na 1 km ²
1895.	1911.	±	%		
158.879	212.651	+ 53.772	33,8	638	42

Izvor: Zori i . M., Glavni rezultati popisa stoke od 24. ožujka 1911. godine u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1912. , str. 7.

Bjelovarsko-križeva ka županija prikazivala je najveći i porast u broju goveda²⁶, a brojem goveda na 1000 stanovnika daleko je premašila prosjek za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 433. Imala je gotovo 50% više goveda na 1000 stanovnika²⁷. Isto tako i broj goveda na 1 km² ukazuje da je iznad prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju. Ovi podaci ukazuju na značajnu ulogu i ulogu Bjelovarsko-križeva ka županije u uzgoju goveda u strukturi govedarstva²⁸ Hrvatske i Slavonije.

Uz ove kvantitativne promjene značajno je istaknuti promjene u kvaliteti goveda utvrđene popisom iz 1911. godine²⁹. U Bjelovarsko-križeva ka županiji najveći i broj goveda otpadao je na crveno-šarenu gorsku pasminu (simentalsko,

pinggavsko i sl.)³⁰ 188.704 grla odnosno 87,38% ukupnog broja goveda, a pribrojimo li tome i goveda popisana u drugoj kategoriji stranih pasmina (oberintalskoj), koja su zahvala 1,03% ukupnog broja goveda, dobivamo da je u Bjelovarsko-križeva ka županiji na oplemenjena grla goveda otpadalo 88,41% ukupnog broja goveda, a na domaće vrste tek 11,59%. Po tom odnosu bila je Bjelovarsko-križeva ka županija vodeća u Hrvatskoj i Slavoniji, a daleko iznad prosjeka Hrvatske i Slavonije koji je 1911. godine iznosio 57,7 i 42,3 u korist stranih pasmina. Promjene koje su se izmislile u dva popisa dešavale u istovoj Hrvatskoj i Slavoniji, a osobito se izrazile i u Bjelovarsko-križeva ka županiji³¹, bile su rezultat djelovanja zemaljske gospodarstvene uprave, a posebno I. Mallina koji je 21. siječnja 1896. godine došao na čelo III. odsjeka «za narodno gospodarstvo» i na toj je dužnosti ostao do svoje smrti 21. veljače 1907. godine.

Osnovna koncepcija programa I. Mallina bila je da se hrvatska poljoprivreda usmjerava na razvoj stočarstva, s tim što orijentacija na proizvodnju mlijeka i mliječne prerađevine nema takav uinak kao proizvodnja stoke za meso³², to više što za tu proizvodnju postoji mogućnost plasmana na područja izvan granica Hrvatske i Slavonije. Da to

- 26 Najvišim postotkom porastao je broj goveda u županiji bjelovarsko-križeva ka koja pak je ovaj rezultat to veće važnosti, što je sva prilika, da je upravo u tom kraju zemlje polje u govedarstvu i najveći i kvalitativni napredak, te što se iz tabele I. priloga razabire, da u nekim upravnim kotarima ove županije postotak porasta siđe do i preko 40, u jednom pa e i preko 80 postotaka (Zori i 1912:7).
- 27 *Ta je grana stočarstva bila i u minuloj godini najvažnija i najunosnija. Prilike se nisu promijenile, veće su ostale i u ovoj godini jednako povoljne. U naprednijim krajevima kotara bjelovarskoga a i poimence u ob . Sv. Ivan Žabno, kotara križeva koga opažen je radostan pojav, da selja ki gojitelji nabavljaju posredovanjem kr. zem. vlade i doprinosima iz vlastitih sredstava istokrvnu, importiranu stoku siementalske pasmine. Tako je u ob . inu Sv. Iv. Žabno dopremljeno ravno iz Badenske 69 bređjih junica i dva bika uz doprinos od 600 K po komadu iz vlastitih sredstava pojedinih stočara. – Osim toga je prigodom dražbovanja bikova i junica u Božjakovini nabavljeno po stočarima iz ob . ina Farkaševac, Gudovac, Kapela i Sv. Ivan Žabno 10 komada junica uz doprinos od 600-1.200 kruna po komadu. Uspjeh u govedarstvu je posvuda i opet napred pokroio. Intenzivnijega rada trebalo bi u kotaru . azma, Kutina, Grubišopolje, Gjurjevac, a ponajviše u kotaru Garešnica. (Izvjestaj upravnog odbora 1907:102).*
- 28 *istokrvno i križano crveno-šareno gorsko blago (simentalske, bernske, pinggavske itd. pasmine) u dvije je županije bjelovarsko-križeva ka koja varaždinskoj sa svojih 87,38, odnosno 86,80 postotaka, veće gotovo izišnulo blago svih drugih pasmina. U veće em dielu kotara jedne i druge županije diže mu se postotni dio sve do 92 i 93 postotka (Zori i 1912:10).*
- 29 *Ta je grana stočarstva bila i u minuloj godini najvažnija i najunosnija. Prilike se nisu promijenile, veće su ostale i u ovoj godini jednako povoljne. U naprednijim krajevima kotara bjelovarskoga a i poimence u ob . Sv. Ivan Žabno, kotara križeva koga opažen je radostan pojav, da selja ki gojitelji nabavljaju posredovanjem kr. zem. vlade i doprinosima iz vlastitih sredstava istokrvnu, importiranu stoku siementalske pasmine. Tako je u ob . inu Sv. Iv. Žabno dopremljeno ravno iz Badenske 69 bređjih junica i dva bika uz doprinos od 600 K po komadu iz vlastitih sredstava pojedinih stočara. – Osim toga je prigodom dražbovanja bikova i junica u Božjakovini nabavljeno po stočarima iz ob . ina Farkaševac, Gudovac, Kapela i Sv. Ivan Žabno 10 komada junica uz doprinos od 600-1.200 kruna po komadu. Uspjeh u govedarstvu je posvuda i opet napred pokroio. Intenzivnijega rada trebalo bi u kotaru . azma, Kutina, Grubišopolje, Gjurjevac, a ponajviše u kotaru Garešnica. (Izvjestaj upravnog odbora 1907:102).*
- 30 *istokrvno i križano crveno-šareno gorsko blago (simentalske, bernske, pinggavske itd. pasmine) u dvije je županije bjelovarsko-križeva ka koja varaždinskoj sa svojih 87,38, odnosno 86,80 postotaka, veće gotovo izišnulo blago svih drugih pasmina. U veće em dielu kotara jedne i druge županije diže mu se postotni dio sve do 92 i 93 postotka (Zori i 1912:10).*
- 31 *Prilike za razvoj te najvažnije i najunosnije grane stočarstva ostale su jednako povoljne. Jedino je velika suša i slabi prirodni krmiva donekle sprečavalo još intenzivniji rad oko unapređenja govedarstva. Rentabilitet govedarstva u inio je, da su se stočari u kotaru bjelovarskom, gjurjevca kom i koprivni kom povelili za stočarima u Sv. Ivanu Žabno, pa su zatražili nabavu bređjih junica pinggavske i siementalske stoke. Visoka je kr. zemaljska vlada molbe te uvažila, pa je u mjesecu kolovoza vladino povjerenstvo nabavilo 32 junice pinggavske pasmine u Salzburgskoj i 60 junica siementalskih u Badenskoj i Siementalu. Nabava te stoke bila je povjerena upravitelju strukovno-gospodarskoga odsjeka kr. zemaljske vlade profesoru Dr. Frangešu i kr. županijskom veterinaru Njem . i u pod vodstvom kr. banskog savjetnika Dr. Milorada Cuculi . a. Tomu su se povjerenstvu priključili ili narodni zastupnik Stjepan Zagorac, izaslanik Gospodar. društva Dr. Milan Krištof, vlastelinski upravitelj Miroslav Steinhausz, ravnatelj nadbiskupskih dobara Gjuro Bezuk, vlastelin Josip Dolenc, na elnik Franjo Petrovi , i Ferdo Goldsmidt. Osim toga još 9 seljaka, koji su o trošku vladinom bili pridijeljeni povjerenstvu, koje ih je imalo upozoriti i prođu iti o na inu uzgoja i hranitbe stoke pinggavske i siementalske u njihovoj postojbini. Uz pinggavske junice doprinali su naručitelji po 300 kruna po komadu, do im su za siementalske doprinali cijelu kupovninu od 610-900 kruna po komadu (Izvjestaj upravnog odbora 1908:105).*
- 32 *Na osnovu tih ekonomskih na elba bio je izgra en program unapređenja stočarstva: sa strogo određenim pasminskim rajonima, metodom provođenja i t.d. Taj se program provodio punih 20 godina uz pomoć – za ono vrijeme - znatnih javnih sredstava (pojedinih godina samo za nabavku rasplodne stoke davalo se po 700.000 kruna, što je blizu milijun dolara današnje kupovne snage). Kao posljedica povoljnog plasmana stočarstva njih proizvodnja, poboljšanja kvalitete stoke i sistematskog rada zapaža se snažan uspon stočarstva u razdoblju 1895/1911 (Stipeti 1959:80).*

postigne, zemaljska vlada je željela stvoriti tip doma eg goveda. Pokusi s oplemenjivanjem buše pokazali su da bez križanja s drugim pasminama nije mogu e stvoriti kvalitetno govedo.³³ Prema tome, buša se može oplemenjivati samo križanjem s inozemnim pasminama, i to tako da se buša križa s möllthalskim govedom. Tako dobivena pasmina križat e se i dalje s pincgavskim govedom, da bi se ta vrsta kona no križala sa simentalcem. Takav program oplemenjivanja buše zamislio je i provodio Mallin do kraja života. U vremenu izme u dva popisa desile su se zna ajne promjene u strukturi govedarstva, a proizašle su iz sistematskog, organiziranog rada zemaljske gospodarstvene uprave i programa I. Mallina. To se neposredno odrazilo na nagli rast plasmana stoke na tržište izvan³⁴ Hrvatske i Slavonije, tako da je taj plasman porastao od 53.723 grla 1896. na 154.214 grla 1913. godine, odnosno izraženo u vrijednosti od 13,490.000 kruna 1896. na 75,139.000 kruna 1913. godine. Za petnaestak godina vrijednost plasmana na vanjska tržišta porasla je za više od 5 puta. Sto arstvo je postalo važna proizvodna i izvozna grana, a time su stvorene mogu nosti za daljnje ja anje i podizanje poljoprivredne proizvodnje kao i nepoljoprivrednih djelatnosti.

4.3.2. Konjogojstvo

Istim popisima utvr en je sljede i broj konja:

Broj konja		Razlika		Na 1000 stanovnika	Na 1 km ²
1895.	1911.	±	%		
40.949	49.334	+ 8.385	20,5	148	10

Izvor: Zori i . M., Glavni rezultati popisa stoke od 24. ožujka 1911. godine u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1912. , str. 8.

Gotovo ista konstatacija što se ti e uloge Bjelovarsko-križeva ke županije u govedarstvu Hrvatske i Slavonije navedena u prethodnom dijelu odnosi se i na konjogojstvo³⁵, odnosno Bjelovarsko-križeva ka županija i u ovoj grani sto arstva ima znatnu prednost u odnosu na prosjek Hrvatske i Slavonije³⁶. Ipak, u cjelini gledano u konjogojstvu nisu postignuti rezultati kao u govedarstvu. Tome su u znatnoj mjeri doprinijeli procesi koji su konjogojstvo potisnuli u drugi plan. Tu se mogu spomenuti procesi smanjivanja posjeda uslijed dioba zadruga, odnosno smanjenje posjeda uslijed procesa prodiranja i uspostavljanja kapitalizma u poljoprivredi koji su se odigravali upravo na prijelazu 19. i 20. stolje a, zbog ega je došlo do osjetnog smanjenja potreba za konjskim spregama. A i prije spomenute mjere unapre enje govedarske proizvodnje, proizašle iz programa I. Mallina, u inile su tu djelatnost znatno rentabilnijom od konjogojstva, ime je bitno smanjen interes za uzgoj konja.

4.3.3. Svinjogojstvo

Brojno stanje svinja u popisima 1895. i 1911. godine utvr eno je u sljede im veli inama:

Broj svinja		Razlika		Na 1000 stanovnika	Na 1 km ²
1895.	1911.	±	%		
98.129	160.522	+ 62.393	63,6	483	32

Izvor: Zori i . M., Glavni rezultati popisa stoke od 24. ožujka 1911. godine u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1912. , str. 13.

U svinjogojstvu zna ajni porast u promatranom razdoblju uz Zagreba ku i Varaždinsku županiju postigla je Bjelovarsko-križeva ka županija,³⁷ ime

33 Taj nesrazmjer me u produktivnim troškovima i kona noj vrijednosti ve sam po sebi ini gojitbu buše takove kakova je dana skroz neracionalnom. Ta je gojitba – sravnjena sa gojitbom plemenitih pasmina – neracionalna i s obzirom na ina svojstva buše: na muznost njezinu, na prikladnost za tegljenje i prikladnost za produkciju mesa i tovljenje (Izvjee e o radu 1907: 150).

34 Kad govorimo o izvozu stoke, mislimo na plasman izvan tržišta Hrvatske i Slavonije, iako to nije uvijek i izvoz s naslova državne cjeline. Potroša i stoke i sto nih proizvoda bile su zapadne zemlje, i to za: goveda – austrijske zemlje, Švicarska i Njema ka; za konje – Njema ka i Italija; za svinje – austrijske zemlje; za ovce i koze – Austrija, Švicarska i Francuska; za perad i jaja – Austrija, Njema ka, Švicarska i Engleska.

35 Kraj svega toga valja ipak priznati, da je konjogojstvo u podru ju županije znatno napredovalo. Osobiti napredak u gojitbi plemenitih konja opažen je i minule godine u kotarima Bjelovar, Gjugjevac i Grubišno Polje, a ponešto i u kotarima Garešnica, Kutina i azma, do im uzgoj teških konja vanredno dobro i brzo napreduje u kotarima Koprivnica i Križevac, gde su pridijeljeni onamo belgijski pastusi i kratko vrieme posvema preobrazili konjski materijal (Izvjestaj upravnog odbora 1905:102).

36 Vanredno potraživanje i dobre cijene, koje su pla ane za tešku ždriebad i u minuloj su godini podupirali uzgoj konja teške bagre. Nabavom i pridjelom pastuha oldenburške pasmine na zemaljske pripustne postaje u kotarima gjugjeva kom, bjelovarskom, grubišnopoljskom i garešni kom u injen je veliki korak za unapredjenje uzgoja konja plemenitih pasmina. U kotaru bjelovarskom i gjugjeva kom napustili su konjogojci dosadašnje pastuhe teške bagre, pa su doprinosom od 1500 K iz vlastitih sredstava nabavili posredovanjem i uz pripomo visoke kr. zem. vlade 5 pastuha oldenburške pasmine. Dapa e i u kotaru križeva kom i u gradu Koprivnici našlo se je konjogojaca, koji su nabavili 4 pastuha oldenburške pasmine. Visoka je kr. zemaljska vlada tima konjogojcima nabavila zamoljene pastuhe uz uvjet, da ih kroz 5 godina moraju držati u ob enite rasplodne svrhe, a k nabavi istih u oldenburšku izaslala je trojicu od tih konjogojaca o trošku vladinom, da se ondje osobno osvjedo e o na inu uzgoja oldenburških konja i o djelovanju ondješnje konjogojске udruge. Prošlogodišnji rad na polju konjogojstva bio je veoma uspješan (Izvjestaj upravnog odbora 1908:104).

37 Krmad porasla je svojim brojem razmjerno najja e u sredini zemlje, u županijama zagreba koj, varaždinskoj i bjelovarsko-križeva koj, koje su postotkom porasta daleko pretekle sve županije, me u njima i sriemsku, koja opet po absolutnom porastu ima prvenstvo u cijeloj zemlji. Umanjaja bilo je po županijskim prosjecima jedino u županiji li ko-krbavskoj (Zori i 1912:13).

je postalo važna grana sto arstva, odnosno poljoprivrede.³⁸

Popisom prema pasminama 1911. godine utvrđeno je:

	Svinje za proizvodnju masti u %	Turopoljske svinje u %	Svinje za proizvodnju mesa u %
Bjelovarsko-križeva ka županija	44,56	15,92	39,52
Hrvatska i Slavonija	53,55	13,77	32,68

Izvor: Zori i . M., Glavni rezultati popisa stoke od 24. ožujka 1911. godine u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1912. , str. 13.

Prema ovim karakteristikama vidimo da su u Hrvatskoj i Slavoniji prevladavale svinje za proizvodnju masti. One su najviše bile zastupljene u isto ním predjelima pa su npr. u Srijemskoj i Viroviti koj županiji zahva ale preko 86% ukupnog broja svinja. U Bjelovarsko-križeva koj županiji taj tip svinja bio je manje zastupljen i zahva ao je 44,56% ukupnog broja svinja. Turopoljske svinje su se u zna ajnijem broju nalazile u Zagreba koj županiji (55,11% ukupnog broja svinja) te Bjelovarsko-križeva koj i Požeškoj županiji s nešto preko 15% ukupnog broja svinja. Svinje za proizvodnju mesa zahva ale su u Hrvatskoj i Slavoniji nešto manje od 1/3 ukupnog broja svinja, ali su u Bjelovarsko-križeva koj županiji zahva ale oko 40% ukupnog broja svinja. Te vrste relativno je više bilo samo u Li ko-krbavskoj županiji gdje je na nju otpadalo 98,77% ukupnog broja svinja. No Bjelovarsko-križeva ka županija daleko je zna ajnija za uzgoj ove vrste svinja jer se u njoj nalazilo 12 puta više svinja nego u Li ko-krbavskoj županiji.

Ostale pasmine stoke(ovce, koze, magarci, mazge i mule) nisu imale zna ajno u eš e u sto arstvu Bjelovarsko-križeva ke županije pa ih posebno niti ne razmatramo.

Ocjenjuju i stanje sto arstva u Bjelovarsko-križeva koj županiji u razdoblju od 1895.-1911. godine možemo konstatirati da se u ovoj županiji u ovoj grani poljoprivrede dešavaju znatne promjene³⁹.

Na kraju željeli bismo istaknuti zna enje Bjelovarsko-križeva ke županije u proizvodnji pojedine vrste stoke u strukturi cjelokupne sto arske proizvodnje Hrvatske i Slavonije. Iako se u razdoblju od 1895.-1911. razli ito mijenja broj pojedinih vrsta s toke, ipak možemo re i da kod govedarstva i konjogojstva nije došlo do promjene položaja pojedine županije.

Prema broju goveda na Bjelovarsko-križeva ku županiju otpadalo je nešto manje od 19%, tj. 17,5% 1895. i 18,7% 1911. godine – ukupnog broja goveda. Najviše goveda nalazilo se u Zagreba koj županiji na koju je otpadalo oko 23% ukupnog broja goveda, Varaždinskoj županiji te u tri slavonske županije koje su imale oko 10% ukupnog broja goveda. Nešto su zaostajale Li ko-krbavska i Modruško-rije ka s manje od 8% ukupnog broja goveda.

Prema broju konja Bjelovarsko-križeva ka županija nalazila se me u vode im županijama. Najve i broj konja imala je Srijemska županija na koju je otpadalo oko 28% ukupnog broja konja, zatim su slijedile Viroviti ka, Požeška, dok je etvrta bila Bjelovarsko-križeva ka u kojoj se nalazilo više od 14% ukupnog broja konja, dok je posljednja bila Li ko-krbavska s 4% te Modruško-rije ka sa svega oko 2% ukupnog broja konja.

U svinjogojstvu situacija je bila sli na. Bjelovarsko-križeva ka županija nalazila se na 4. mjestu s više od 13% ukupnog broja svinja, a iza Srijemske, Viroviti ke i Zagreba ke županije. Nešto manje od Bjelovarsko-križeva ke županije bile su zastupljene Požeška i Varaždinska županija, dok su daleko najmanje imale Li ko-krbavska i Rije ko-modruška.

38 *Ova toli unosna grana marvogojstva vanredno se je lijepo opet razvila. Veliko potraživanje svinja i time skop ane izvrsne cijene, prinukale su gospodare, da se i opet, usprkos neprekidno priete oj pogibelji od svinjske zaraze, što intenzivnije bave krmadarstvom. Prema to ním zahtjevima ravnala se je i gojitba svinja. Posvuda u županiji upotrijebljeni su bud bergshirski, bud yorkshirski nerastovi za oplemenjenje doma ih opora svinja. I prošle je godine opet nabavljeno 18 nerastova, što yorkshirske, što bergshirske pasmine, ter podijeljeno u kotare Koprivnicu, azmu i Kutinu za uporabu u rasplodne svrhe. Ti su nerastovi nabavljeni subvencijom zemlje uz doprinos iz op inskih sredstava. Nu i mnogi privatnici nabavili su si nerastove sami bilo istokrvne iz gojbe kr. gospodarskog u ilišta u Križevcu, vlastinstva šaba koga i tkale koga, bilo križan ad englezku na sajmovima u Križevcu, Koprivnici ili Vrbovcu (Izvjestaj upravnog odbora 1903:104).*

39 *Sto arstvo je postala važna privredna i izvozna grana, a time su stvorene mogu nosti za daljnje ja anje i podizanje poljoprivredne proizvodnje i van poljoprivrednih djelatnosti. To je tim više bilo opravdano što je sa poboljšanjem pasmina oblastnim unapređivanjem sto arstva ovo postajalo unosnijom granom privrede od sjetve žitarica i inih plodina za prodaju. Tako su možda i prirodne proizvodne prilike i ekonomski probitak u jednakoj mjeri doprinjeli, da su se naše ekonomske prilike u tom pogledu znatno promijenile. Dok je prije težište gospodarstva ležalo u proizvodnji bilinskih proizvoda, naro ito brašnaricah, stoji danas glavna privreda ve ine naših gospodara u stoci i njenim proizvodima. Prodaja naše rogate s toke, svinja, konja, peradi, jaja itd. nosi našoj zemlji kud i kamo ve e koristi i više novaca, nego trgovina žitom i plodinami (Izvjše e o radu 1907:9,10).*

Polaze i od apsolutnih brojeva stoke možemo zaključiti da se Bjelovarsko-križeva ka županija u sto arstvu nalazila među županijama.

Promjene koje su zahvatile ovu oblast, prvenstveno djelovanjem Zemaljske gospodarstvene uprave, imale su odraza i na ovom području u uzgoju nekih vrsta stoke i više nego na ostalim područjima, a što je utvrđeno i prije navedenim popisima stoke.

1. ZAKLJU NA RAZMATRANJA

Kroz ovaj prikaz agrarnih odnosa i agrarne proizvodnje u Bjelovarsko-križeva koj županiji na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, ipak mogu se izvesti određeni zaključci:

1. Odnos agrarnog stanovništva u ukupnom zadržao se u okviru prosjeka Hrvatske i Slavonije bez obzira na neka manja odstupanja, što još uvijek govori o regiji s izrazitom agrarnom strukturom.

2. Posjedovna struktura kao i u Litavoj Hrvatskoj i Slavoniji pokazivala je nepovoljne odnose obzirom na visoku zastupljenost sitnih i srednjih gospodarstava do 20 j.

3. Položaj seljaštva postajao je sve teži s obzirom na rast obveza, silom prilika zaduživanja koje je rezultiralo u stalnom smanjivanju dijela ili cijelih posjeda, čime se stalno pogoršavao život na selu. Slaba razvijenost izvanpoljoprivrednih djelatnosti s pothvatima malih opsega nije omogućavala prihvat viška radne snage iz poljoprivrede koja se mora zadržati u poljoprivredi (latentna nezaposlenost) da bi konačno krenula u druga područja Monarhije pa i u druge zemlje Europe i dalje. Nužda je uvjetovala da su se seljaci morali odvajati od zemlje.

4. Cjelokupna proizvodnja ratarstva, vinogradarstva i sto arstva bilo je na nivou tadašnjih agrotehničkih mjera i njezin tempo razvoja bio je usporen zbog nedostatka litavog niza elemenata potrebnih za brži razvoj.

5. Temeljem svega iznesenog može se ocijeniti da je Bjelovarsko-križeva ka županija imala gotovo sve karakteristike i tendencije koji nisu bitno odudarali od prosjeka Hrvatske i Slavonije, odnosno da je time pokazivala sve karakteristike gospodarski nerazvijenog područja.

Iako su se dešavale određene promjene i pomaci, oni ipak nisu bili takvog značaja da bi doveli do bitnih promjena u agrarnoj strukturi, odnosno strukturi gospodarstva Bjelovarsko-križeva ka županije, s obzirom da su u gospodarstvu Hrvatske i Slavonije nedostajali bitni elementi za brži razvoj tržišne privrede, odnosno formiranja novih gospodarskih i društvenih odnosa.

LITERATURA:

BIJANI, R. (1937): *Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873.-1895.*, Zagreb, 1937. (pretisak iz *Ekonomista* br. 35, 1937.).

UKANOVI, S. (1977): *Selo i seljaštvo u agrarnoj politici Jugoslavije, Privredni pregled*, Beograd.

Ekonomski leksikon (1975): Savremena administracija, Beograd.

Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture (1980), Školska knjiga, Zagreb.

GALI, I. (1921): *Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1921.

Grupa autora (1983): *Značajke ratarske proizvodnje Varaždinske županije koncem 19. stoljeća*, *Varaždinski zbornik*, JAZU i SO, Varaždin.

Izveštje o radu zemaljske gospodarstvene uprave 1896-1905. (1907), sv. III, Zagreb, 1907.

Izveštaj upravnog odbora kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križeva ka o stanju uprave i njihovu djelovanju u godinama 1900., 1901., 1902., 1903., 1904., 1905., 1906., 1907., 1908., 1909., 1910. (Bjelovar)

KARAMAN, I. (1972): *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Školska knjiga, Zagreb.

KARAMAN, I. (1981): *Problemi ekonomskog razvika hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata, Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. st.*, Zagreb.

KAUTSKY, K. (1955): *Agrarno pitanje*, Kultura, Beograd.

KRESSER, M. (1917): Gusto a žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije, *Djela JAZU XXVI*, Zagreb.

MARKOVI , P. (1963): *Strukturne promjene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka, period 1900-1960.*, Zadrudna knjiga, Beograd.

MARKOVI , P. (1970): *Poljoprivredna geografija*, Informator, Zagreb.

MIRKOVI , M. (1958): *Ekonomska historija Jugoslavije*, Informator, Zagreb.

MIRKOVI , M. (1959): Predgovor knjizi B. Stojavljevi a: *Gornjaci*, , Gra a za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 9, JAZU, Zagreb.

MIRKOVI , M. (1971): Agrarna struktura Jugoslavije, ISR 2, Informator, Zagreb.

MIRKOVI , M. (1979): Selja ko zemljišno vlasništvo, *Izabrani ekonomski radovi sv. 1, Seljaštvo u kapitalisti kim formacijama*, Informator, Zagreb.

PAVLI EVI , D. (1982): Ku ne zadruge u Vojnoj krajini, *Naše teme*, 11, Zagreb.

SIGNJAR, R. (1915): *Statisti ki atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875.-1915.*, Publikacije kr. statisti kog ureda u Zagrebu, LXVII, Zagreb.

Statisti ki godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I., 1905. (1913). *Publikacije kr. zemaljskoga statisti koga ureda u Zagrebu*, LIX, Zagreb.

Statisti ki godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije II., 1910. (1917). *Publikacije kr. zemaljskoga statisti koga ureda u Zagrebu*, Zagreb.

STIPETI , V. (1959): *Kretanje i tendencija u razvitku poljoprivredne proizvodnje na podru ju NR Hrvatske*, Gra a za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 7, JAZU, Zagreb.

STIPETI , V. (1969): *Poljoprivreda i privredni razvoj*, Informator, Zagreb.

STOJSAVLJEVI , B. (1973): Povijest sela Hrvatske-Slavonije-Dalmacije 1948-1918., Prosvjeta, Zagreb.

VRBANI , F. (1899): Jedno stolje e u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije, *Rad JAZU* 140, Zagreb.

ZORI I , M. (1885): *Statisti ke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb.

ZORI I , M. (1894-1896): Statistika ratarske produkcije 1888.-1895., *Publikacije kr. zemaljskoga statisti koga ureda u Zagrebu*, XVII, Zagreb.

ZORI I , M. (1896): Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, *Rad JAZU* 125, Zagreb.

ZORI I , M. (1898): *Popis gospodarstva i stoke od 31. prosinca 1895.*, Zagreb.

ZORI I , M. (1900): Gospodarstva u Kralj. Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895. po opsegu njihovu, *Vjesnik kr. Statisti kog ureda*, Zagreb.

ZORI I , M. (1912): *Glavni rezultati popisa stoke od 24. ožujka 1911. godine u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb.

Summary

Agrarian Relationships and Agricultural Production in The County of Bjelovarsko-Križeva ka by the End of the 19th and the Beginning of the 20th Century

Key words: agrarian production, the county of Bjelovarsko-križeva ka, agrarian relationships

The text analyses the agrarian relations and the agrarian production in the County of Bjelovarsko-križeva ka from the turn of the 19th into the 20th century. It is possible to establish that the ratio of the agrarian population regarding the total population has kept its level within the average of Croatia and Slavonia, regardless of some minor deviations, which illustrate that a particular region

has an exceedingly agrarian structure. The structure of estates in Croatia as well as Slavonia has shown some unfavourable relations regarding the representation of the largest part of small and middle economies with the area of up to 20 acres. The total of the agricultural, viticultural and cattle-breeding production was at the level of the contemporary agrotechnical measures and the tempo of its development was slowed down because of the lack of a whole series of elements necessary for a more rapid development. On grounds of everything that has been said, it can be judged that the county of Bjelovarsko-križeva ka had almost all of the characteristics and tendencies that did not stand out from the average of Croatia and Slavonia to any larger extent, which means that that it showed all of the characteristics of an economically underdeveloped region in the context of Middle Europe. (Translated by Marina Bertovi)